

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА В СТАНІ ОНОВЛЕННЯ

Ніна Клименко (Київ)

На сучасному етапі розвитку українська літературна мова перебуває в стадії оновлення. Деякі зміни в ній продиктовані переглядом певних норм, що раніше вважалися усталеними. Оновлення і поповнення лексичного складу мови, як відомо, належить до тих процесів, що постійно відбуваються в мові і зумовлені значною мірою позамовними чинниками – зміною реалій в навколишньому світі. На ці процеси впливають також і такі соціальні фактори, як мовна політика.

Перша і друга русифікація спричинили появу в українській мові слів, що не відповідають закономірностям її словотвірної та лексичної системи. У багатьох випадках продуктивними стали ті словотвірні моделі, що активізувалися в українській мові під впливом російської.

Ідеться про віддієслівні утворення типу *фрезеровка, шліфровка* (замість *фрезерування, шліфування*), *обробка* (пор. *машинна обробка* при нормативному *машинне опрацювання*), про такі прикметники, як *виставочний, оціночний* (замість українських *виставковий, оцінний*), композитні іменники *буряковод, рисовод* (нормативні *буряківник, рисівник*). Різноманітні наукові й особливо науково-технічні тексти заповнили прикметники з суфіксами *-уч(ий), -юч(ий)*, ніби утворені від дієприкметників: *породжуюча граматика* (замість *породжувальна*), *генеруючий пристрій* (*пристрій для генерування*), *струмоведучий* (*струмовідний*), *ознайомлюючий зразок* (з рос. *ознакомительный образец*, тобто *зразок для ознайомлення*) тощо.

Усе це значною мірою було зумовлено тим, що, наприклад, більшість підручників з циклу точних наук для середньої школи в Україні протягом тривалого часу були перекладними з російської (єдина система освіти ніби вимагала для всього колишнього СРСР абсолютно однакових підручників та ще й з близькою системою термінології!). Калькування, дуже часто в супроводі покручів-слів і словосполучень типу *зимующий стан комах* у підручнику з біології, стало ледве не єдиним джерелом української термінології. У вищих навчальних закладах переважало викладання російською мовою. Це створювало мовне середовище, сприятливе для виникнення ненормативних для української мови одиниць.

Зараз необхідність оновлення реєстру словників (філологічних усіх типів та енциклопедичних) відчувають філологи й представники інших галузей знання. Значних змін зазнають науково-технічний та діловий стиль, мова засобів масової комунікації. І там, і там спостерігається тенденція до неологізування. Здається, що в теперішніх умовах вона більшою мірою властива науково-технічному стилю, ніж, наприклад, публіцистичному. В першому реформуванні лексичного складу проходить швидше і часто в більш категоричній формі.

Автори багатьох словників, що упорядковують термінологію точних наук, особливо перекладних, пильно аналізують досвід укладання українських термінологічних словників двадцятих років. Одні з них намагаються взяти на озброєння раціональне з цього періоду термінотворчості, другі приймають все і намагаються зроблене тоді поновити на сучасному етапі розвитку української мови. Існують і треті, що неохоче запроваджують будь-які зміни. Проте для всіх укладачів словників обов'язковим є знання усталених норм української мови, розуміння своєрідності її системи, намагання відшліфувати її лексичний склад, захистити мову від покручів. І ще потрібне відчуття міри в реформуванні того, що вже унормоване в мові.

Звернімося до прикладів. Для різних терміносистем важливе розрізнення дії закінченої і тієї, що триває певний час. Українська мова має більш розгалужену систему дієімєнників з цією семантичною диференціацією, ніж російська, саме тому в ній вільніший вибір між іменниками на зразок: *дослідження – досліджування, засвоєння – засвоєвання*. У дефініції терміна *увід* в електроенергетичному словнику, що наводиться далі, слід уживати іменник *приєднування*, а не *приєднання*, оскільки йдеться про тривалу в часі дію: відгалуження, призначене для приєднування пристрою до розподільчої мережі.

Автори багатьох перекладних словників (двомовних чи тримовних) буквально рясніють термінологічними словосполученнями, один із атрибутивних членів яких пов'язаний словотворчо з активним чи пасивним дієприкметником. В англійській та російській мовах ці віддієслівні форми дуже продуктивні, пор.: *програмуєрующій (programming) – програмуєруємый (programmed), управлєющій (controlling) – управлєємый (controlled)*. Українська мовна система на сучасному етапі розвитку відрізняється від англійської та російської тим, що згадані форми дієприкметників належать швидше до розряду її граматичних потенцій і інтенсивно не утворюються в ній. Перехід активних дієприкметників на *-уч(ий), -юч(ий)* у прикметники теж малопродуктивний. Варто переглянути словники літературної мови, щоб пересвідчитися в цьому. Отож

укладачі словників не мають потреби свідомо чи під впливом інших мов реанімувати ці процеси в сучасній українській термінотворчості. Для цього в ній є віддієслівні прикметники з суфіксами *-льн-*, *-н-*, *-лив-*. Прикметники виражають ознаку і постійну, і ту, що реалізується цей момент. Активно використовуються в терміносполученнях віддієслівні іменники з прийменниками. Вони адекватно передають зміст слів з *-ing-*овими формами в англійській мові та суфіксами *-ущ(ий)*, *-ющ-ий* у російській. *Программа адресующая* це не лише програма, що адресує, але й програма з адресацією (тільки не *адресуюча!*).

Замість використовуваних невдалих терміносполучень, наведених у лівій колонці, прийнятні ті, що фіксуються в правій:

варіант дублюючий	– варіант, що дублює, з дублюванням,
вектор результуючий	– вектор підсумковий,
завантажувач компонуючий	– завантажувач компоновальний,
запис переповнюючий	– запис з переповненням,
задача ждуча	– задача в режимі чекання,
курсор мигаючий	– курсор миготливий,
пристрій швидкодрукуючий	– пристрій швидкодрукувальний, з швидким друком,
програма самодокументуюча	– програма з самодокументуванням.

Дехто з укладачів технічних словників у своєму намаганні розв'язати завдання поділу ознак предметів (у широкому розумінні слова) на такі, що є наслідком дії, і ті, що виражають здатність до дії, вдається до неологізмів з суфіксом *-н-*. Внаслідок цього в українській мові серед терміносполучень з інформатики з'являються прикметники *адресовний*, *анульовний*, *апроксимовий*, *інтерпретовний*, *комутовний*, *ремонтвний*, *регульовний*, що створюються для вираження здатності до дії. Схоже на те, що вони не приживуться в мові. Іноді вибудовуються ряди подібні до: рос. *программируемый* – укр. *програмовний* і *програмовуваний*. Жодний з наведених українських відповідників не є нормативним з тих міркувань, що за правилами української мови від дієслова *програмувати* утворюється єдиний прийнятний дієприкметник *програмований*, від нього – прикметник. Він і виражає ознаку за виконаною над об'єктом дією та за здатністю б'єкта до дії, тобто ті значення, що російське *программируемый* і *запрограммированный*. Така логіка граматичної системи української мови. В ній не від усіх дієслів особливо запозичених, можуть утворюватися прикметники з суфіксом *-н-*. І навряд чи до нормативних можна віднести прикметник *сумнівний* та ще й як відповідник до рос.

суммирующий у словосполученні *суммирующий счетчик*, бо цей прилад (лічильник) не сумує (не журиться), а підсумовує (рахує). Ненормативними є також абстрактні іменники *використованість*, *проектівність*, *реалізованість*, *переносимість*.

Неологізування в науково-технічному стилі іноді ґрунтується на неправильному уявленні, ніби словотвірні моделі мови реалізуються на сто відсотків, і на переконанні, ніби кожне поняття в мові виражається одним-єдиним словотворчим засобом. Насправді, давно відомо, що словотвірна система мови – це система переваг. З багатьох можливих варіантів вона пропонує мовцеві вибір. Якраз тому деякі пропозиції укладачів словників про те, що, наприклад, учасника дії завжди слід позначати іменниками і ніколи – прикметниками, заздалегідь приречені на невдачі. У мові є різні засоби вираження значення учасника дії і серед них субстантивізація прикметників, пор.: *вартовий*, *лановий*, *слідчий*. Я не бачу необхідності заміни багатьох лінгвістичних термінів, що виникли внаслідок субстантивізації і повноправно використовуються в мові, наприклад, таких, як: *похідне*, *твірне*. Навіщо їх замінювати на *похідники*, *твірники* й навіть *словотвірники*? Для вирівнювання правила? У гнучкій системі живої мови таких жорстких правил обмаль. Заміна старих термінів і новотвори доцільні там, де вони допомагають диференціювати значення, скажімо, ті, що розрізняють назви пристроїв (*пристосування*, *пакування*, за зразком *риштування*) і назви дії (*пристосовування*, *пакування*, *риштування*), або усунути покручі.

Неологізми в словниках технічної термінології (з обчислювальної техніки, міцності й механіки, електроенергетики та ін., що вже побачили світ чи ще готуються до видання) виникають у різних розрядах лексики – назвах абстрактної дії, ознаки. Неологізація охопила також назви приладів (*міцнільник*, *міцнівник*), величин (*укорот*, *укоротина*, *збільша*, *збільшина*, *зростина*, *прискорина*, *видовга*), назви пасивних об'єктів дії (*збільшувач*, *укорочувач*, *видовжен*, *подовжен*). Новотворення спостерігаємо серед прикметників: *віддалівний*, *вилучівний*, *доточівний*, *меншавий*, *спадавий*, *віддалавий*, *коротшавий*, *міцнільний*.

Будемо сподіватися, що оновлення науково-технічної термінології і неологізування в ній все-таки дадуть свої плідні наслідки, тим більше, що вони часто виникають як протидія невправному калькуванню з російської, а іноді подвійному калькуванню з російських термінів, що самі є кальками з англійської, напр.: *data base administration*, рос. *администрирование базы данных*, укр. *керування (управління) базою данш*.

Інтенсивні процеси розвитку сучасної української літературної мови виразно виявляються в публіцистичному стилі. Аналіз «Частотного

словника української публіцистики» [1], укладеного на масиві текстів центральних періодичних видань 1994 року (таких, як «Урядовий кур'єр», «Голос України», «Сільські вісті», «Культура і життя», «Україна молода», «Літературна Україна», «Молодь України», «Вісті з України», «Республіка», «Золоті ворота» та ін.), показує, що в українській літературній мові відбуваються на сучасному етапі ті процеси, що й в інших слов'янських мовах (пор. [2]).

Ідеться про термінологізацію та детермінологізацію, інтенсивність запозичень (здебільшого з англійської), оформлення гібридних слів, конкуренцію в літературній мові між словами запозиченими або утвореними за допомогою запозичених словотворчих формантів і похідними з еквівалентними питомими морфемами, активність проникнення в літературну мову розмовних (сленгових) слів, неологізування. Крім того, мають місце реабілітування в мові тих слів, що з екстралінгвістичних міркувань були оголошені ненормативними, зміни у значеннях слів, залежні від змін старої парадигми ритуальної комунікації [3], окреслюється мода на вживання деяких слів, спостерігається певне «розхитування» норм літературної мови.

Тексти публіцистичного стилю свідчать про швидке проникнення в широкий вжиток термінів різних галузей знання: *автотестор*, *акцизний*, *антидемпінговий*, *біогурус*, *біоконверсія*, *вестерн*, *демпінговий*, *кадастровий*, *кліринг*, *моніторинг*, *пандектний*, *холдинг* тощо.

У літературній мові швидкими темпами відбувається детермінологізація слів, коли терміни використовуються в текстах із загальним значенням без спеціалізації, встановленої в певній терміносистемі. Особливо це стосується запозичених слів та скалькованих словосполучень на зразок: *довести до кондиції*, *життєва артерія*. Детермінологізуються слова різних галузей знань: *акредитив*, *беземісійний*, *валютно-касовий*, *валюта*, *віч-інфікований*, *вірус*, *генотип*, *гіперінфляція*, *дебіт*, *дивіденди*, *дефіцит*, *дозиметр*, *дотація*, *екстрасенс*, *емісія*, *ізотоп*, *імунітет*, *інвестор*, *інвестування*, *інфляція*, *інфраструктура*, *криміналізація*, *лобі*, *необароко*, *принтер*, *радіація*, *рейтинг*, *санація*, *сапієнс*, *сертифікат*, *сканер*, *стерилізація* тощо.

Процес запозичення слів з інших мов інтенсивно здійснюється в різних терміносистемах, у яких виникають нові поняття, реалії. Так, з обчислювальної техніки прийшли слова *сплайн*, *таймер*, *форматер*, з економічної термінології – *дебітор*, з соціально-політичної – *істеблїшмент*, *мафіозі*. Газети рясніють такими запозиченнями, як: *аура*, *бізнес-шоу*, *шоу*, *кунг-фу*, *манкурт*, *ноу-хау*, *прес-реліз*, *прес-клуб*, *пресмедіа*,

пресинг, інженеринг, трейд-клуб, аутотренінг, тренінг, трешер, тінейджер, ф'ючерс, хіт; совки, тусовка тощо.

Багато з них справді означають нові поняття, предмети. Проте вживання багатьох із них продиктоване модою, бажанням ніби замінити довгі описові словосполучення: *агенція* (замість агенство), *амбасада* (пор. посольство), *амбасадор* (посол), *бомонд, бос, брифінг, галаконцерт, деба-ти, інформагенція, карма, консенсус, сервіс, спікер, спонсор, фундація, фазенда, шеф, шлягер, шоп, шоу-програма, шоу-бізнес*. До них можна додати й модні питомі слова: іменники *гаразди* (в стереотипних словосполученнях *попри всі негаразди, побажати всіляких гараздів*), *спротив*, слова *доленосний, доленосно*, прислівники *позаяк, відтак*, дієслово *запо-діяти*, що прийшло з бюрократичного мовлення та ін.

У публіцистичному стилі спостерігається явище переродження деяких запозичених словотворчих формантів, первісно призначених функціонувати в термінологічній лексиці. Вони набувають розмовного забарвлення: *кримінологізація* (суспільства), *люмпенізація, радикалізація, руйнація, прихватування* (запозичення з російської мови, експресивний каламбурний синонім до *приватизації*). Натомість цей стиль показує, як швидко проникає в літературну мову абстрактна лексика, наприклад, на позначення назв абстрактної дії, процесів чи ознак. Поруч із такими широковживаними й раніше словами, як *автономність, аморальність, аполітичність, безхребетність, всебічність, дефіцитність, заїделогізованість, інформативність, комплексність, притаманність, пріоритетність, радісність*, у публіцистиці використовуються *адаптивність, багатокультурність, безхаття, виконувальність, екологічність, загальномовність, інфраструктурність, корумпованість, невизначеність, непрофесіоналізм, неукомплектованість, нерегульованість, олійність, охоронність, структурованість, третинність*, що їх не засвідчує «Орфографічний словник української мови» [4].

У публіцистичному стилі помітна демократизація літературної мови, що виявляється в проникненні до неї розмовних слів (пор. [2], с. 245–250). Багато з них зберігає відтінок розмовності в усіх контекстах: *виховано-невихований, дармівщина, зухвало-знахабнілий, витили-закусили, корисливо-насильницький, ризикоінвестиція, зафугувати* (в зн. закинути), *фонити* тобто давати фон), *блат, блатняк, надзвичайка* (калька з російської *чрезвычайка*). Проте в деяких із них розмовність ніби стирається і вони вже сприймаються в літературній мові як нейтральні. Такими стали іменники: *апаратник*, що до спеціалізованого значення робітника, який працює з апаратами, набув ще й значення того, хто працює в управлін-

ському апараті, *вахтовик* – робітник, що працює вахтовим методом, прикметники *антидепутатський, надпартійний* тощо.

Публіцистика засвідчує також розвиток у відносних прикметників якісного значення, що виявляється у можливості творення від них вишого чи найвишого ступеня порівняння: *вічніший, новітніший*. Однак ці слова лише за формальними показниками мають ступені порівняння. Можливо, вони виникають для підсилення експресивності в тих прикметників, що мають гранично великі чи малі значення. Утворюються вони здебільшого за допомогою конфікса най-...іш/ий': *найнебезпечніший, найблагополучніший, найнезначніший, найнікчемніший, найнормальніший, найоптимальніший, найтотожніший*, пор. також *найрок -н-рольний*. Деякі такі слова позначають і найвіддаленіші точки перебування на сході – *найсхідніший*, на заході – *найзахідніший*.

Неологізування в сучасному публіцистичному стилі має інше, порівняно з науково-технічним та діловим стилями, спрямування. Здебільшого воно призначається для досягнення емоційного впливу на читача і лише іноді окреслює нові значення чи слова. Воно поширене в називанні осіб: *ельциністи, заправці, імперці, інфантили, кайфолов, киево-могилянці, хабародавці, фірмач*. З цього ряду, можливо, лише іменник *києво-могилянці* (викладачі й студенти університету «Києво-Могилянська академія») є нейтральним. Приклади *акторка, професіоналка, скрипалька* свідчать про подальше творення розмовних іменників жіночого роду з суфіксом -к- на позначення професій від іменників чоловічого роду.

Виразний експресивно-розмовний відтінок мають іменники зі значенням абстрактної ознаки: *кравчукізм, класність* (при найвищій оцінці чогось), *лантуховість, невмиральність*. Серед неологізмів поодинокі дієслова: *антропоморфувати, вахтерити*. Одні неологізми (такі, як *тележарт, топталочки, текстівка, золотінь*) можливо, з часом стануть надбанням словників, інші залишаться оказіоналізмами: *прихиптешуватий, антилігент*. Перший через те, що не відповідає жодній словотвірній моделі української мови і побудований, можливо, за асоціацією з прикметником *пришелепуватий*. Другий змодельований за аналогією до слів, у яких є запозичений з грецької мови префікс анти-, що заперечує значення всього слова інтелігент.

У сучасній публіцистиці спостерігається посилення елементів розмовності. Можливо, це засвідчує її прагнення демократизуватися, відійти від прийнятих раніше стереотипів, зробитися більш розкутою та експресивно виразною. У газетних текстах трапляється значна кількість слів з суфіксами суб'єктивної оцінки зі значенням зменшеності, пестливості та збільшеності, іноді з відтінком зневажливості або й лайливості. На щастя,

переважають зменшено-пестливі похідні слова: *аніякогісінький, братик, бабуся, вітерець, водиця, гілочка, глечик, горішки, горнятко, дівчатко, дівчаточки, донька, дротик, дідусь, дошкільнятко, земелька, кабінка, кімнатка, клаптик, краєчок, краник, місточки, невісточка* та інші. Іноді такі демінутивні іменники використовуються в контекстах з іронічним відтінком: *костюмчики, котеджики, магазинчики, слідочки, фразочки*. Суфіксальних слів зі значенням збільшеності мало: *джереловисько, замчище, багатючий, здоровезний*.

Помітне активне творення складних слів з підкресленням елемента оцінності в їхніх значеннях. Тут переважають іменники: *бізнесмени-шахраї, власники-невдахи, воїн-дезертир, гастролери-політики, горе-демократи, горе-перебудовники, диктатор-реформатор, здоровань-стюард, земля-ненька, кар'єристи-перевертні, лідери-передовики* тощо. Однак трапляються також численні прикметники: *витончено-собачий, надривно-цирий, прогресивно-консервативний, рухівсько-пансько-терористичний*.

Деякі статті рясніють лайливими і жаргонними словами (*барига, бевзь, бовдур, бомж, бугор /тобто закордон/, гицлик, екс-повія, кайф, лафа, мент, мусью, селявуха, спокуха, упертюх, хавира, шантрапа*), що не можна вважати етичною нормою.

Відомо, що газетно-публіцистична мова найчутливіше реагує на зміни життєвого контексту суспільства, його політичних орієнтирів. Звичайно, це тема окремої статті. У цій ми хотіли лише побіжно торкнутися проблеми соціальної зумовленості понять та слів, що пов'язані з формуванням у читача певних стереотипів світобачення. Для прикладу можна згадати слова та словосполучення з публіцистичного стилю, що відображають тенденцію до заперечення старої радянської парадигми сприйняття дійсності й використовуються переважно з негативним забарвленням: *бюрократично-комуністичний, старший брат-великорос, комідеали, компартноменклатура, криптокомуністичний, партійці, радянськість, самостійно-совковий, союзно-маршальський, соцвибір*. Цікавими з цього погляду є неологізми *взаємонерозуміння, взаємообдурювання та співпроцвітання*. Перші виникли за асоціацією як заперечення до поширюваного в пресі стереотипу «взаєморозуміння», другий – антипод пропагованих «*співпраці, співдружності*» тощо.

Сучасна політична дійсність диктує свої ідеали, що відбиваються на частоті використання багатьох слів. Так, зараз у публіцистичному стилі високу частоту мають слова *державна* (514), *державний* (852), *незалежний* (55), *незалежність* (52), *самостійний* (32), *самостійність* (15). У «Частотному словнику сучасної української художньої прози» [5] ці

слова трапилися відповідно з частотою 35, 32, 2, 5, 6, 1. Такі іменники, як *самоврядування* (59), *державотворення* (3), що є в «Частотному словнику сучасної української публіцистики», в ньому не засвідчені.

Демократизація суспільного життя зумовила поновлення в правах багатьох слів, що опинилися за межами норми з волюнтаристських міркувань. Зараз повноправно функціонують в публіцистичному стилі *відсотки* й *проценти*, *чиники* й *фактори*, *іспит* та *екзамен*, *примірник* й *екземпляр*, *вертоліт* і *гелікоптер*, *стовідсотковий* та *стопроцентний*, *опір* і *спротив*.

Активізувалося вживання похідних з суфіксом *-ізація*, *-ація*, *-нн(я)*, *-изм* та *-ість*: *інфантилізм*, *інфантильність*, *конфіскація*, *конфіскування*, *кооперація*, *кооперування*, *мотивація*, *мотивування*, *паралелізм*, *паралельність*, *цинізм*, *цинічність*. Відчувається навіть намагання замінити іменники з запозиченими формантами і надати перевагу при вживанні похідним з питомими названими суфіксами. Однак не завжди це можливо, оскільки такі утворення часто диференційовані за значенням (*трагізм*, *трагічність*, *артистизм*, *артистичність*, *скептицизм*, *скептичність*) або мають декілька значень, наприклад, абстрактної дії й предмета, пор.: *ізоляція*, *ізолювання*, дії й місця: *консультація*, *консультування*.

Тенденції розвитку сучасної літературної мови, окреслені в межах трьох її функціональних стилів, показують, що норми її оновлюються на всіх рівнях. Це дає підстави сподіватися, що вона буде надалі розвиватися гармонійно.

Література:

- [1] ГРЯЗНУХІНА, Т. О., ДАРЧУК, Н. П., та ін. Частотний словник сучасної української публіцистики (у друці).
- [2] *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava, 1989.
- [3] СТЕЦУЛА І. В. Політичний дискурс засобів масової комунікації. Автореф. канд. дис., К., 1994.
- [4] Орфографічний словник української мови. К., 1994.
- [5] Частотний словник сучасної української художньої прози в 2 томах. К., 1981.